

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՌԻԶԱՐԴ Գ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ IV

Սալի և մանգաղի միջև.
Մասնատուն և խորհրդայնացում

ԵՐԵՎԱՆ

2016

ՀՏԴ 94(479.25)

ՄԴ 63.3(5Հ)

Հ 854

Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Ռ.Գ.

Հ 854 Հայաստանի Հանրապետություն/ Ռ. Գ. Հովհաննիսյան; ՀՀ ԳԱԱ. Եր.: Տիգրան Մեծ,
2016. Հատոր IV. Սալի և մանգաղի միջև. Մասնատում և խորհրդայնացում. 572 էջ:

Սույն մենագրությունը Հայաստանի Հանրապետության 1918-1920/21 թթ. համապարփակ պատմության չորսրորդ հատորն է: Բնագիրը, որը հիմնված է մի շարք լեզուներով ծավալուն արխիվային նյութերի՝ փաստաթղթերի ու հրատարակությունների վրա, քառահատոր է, անգլերեն և հրատարակվել է 1971-1996 թթ. ժամանակաշրջանում:

Այս շարքի վերջին՝ չորրորդ հատորն սկսվում է 1920 թ. օգոստոսին Սևրի դաշնագրի համաձայն ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Ուիլսոնի կողմից ուղացումով Միացյալ Հայաստանի սահմանները գծելու հարուցած հույսով: Իբրև «Ուիլսոնյան Հայաստան» ճանաչված այդ պատկերով Հայաստանի Հանրապետությանն էր հատկացվում Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի ու Տրապիզոնի նահանգների մի մեծ մասը, և երաշխավորվում էր դեպի ծով ուղիղ ելքը: Սակայն ոչ Միացյալ Նահանգները, ոչ Դաշնակից տերությունները չէին կամենում այդ որոշումն իրագործելու միջոցներ ձեռնարկել և խնդրո առարկա տարածքներից հանել թուրքական բանակները:

Միևնույն ժամանակ, ազգայնական Թուրքիայի ու Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունների փոխադարձ օժանդակության կարիքը թելադրում էր անդրկովկասյան անկախ հանրապետությունները վերացնելու միջոցով Անատոլիայի ու Ռուսաստանի միջև ցամաքային ուղիղ կամուրջ ստեղծելու հրատապությունը: 1920 թ. զարգացող խորհրդա-թուրքական դաշինքը կործանարար ազդեցություն էր գործելու միացյալ, անկախ Հայաստանի նվիրական երազանքի վրա: Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի ճանաչումն ապահովելու և համագոյակցության նպատակով հայ-խորհրդային անավարտ բանակցությունները 1920 թ. ամռանը զուգորդվում էին Թուրքիայի կողմից հայկական գոյություն ունեցող պետությունը ջախջախելու նախապատրաստություններով՝ իբրև Սևրի դաշնագիրը չեղարկելու միջոց:

1920 թ. սեպտեմբերից մինչև դեկտեմբեր տևած հայ-թուրքական պատերազմն ավարտվեց Արևմտյան Հայաստանի և Հայաստանի Հանրապետության կեսի, այդ թվում և Կարսի ու Իգդիրի (Արարատ լեռան հետ միասին), և Արաքսի ստորին հոսանքի տարածքի մեծ մասի կորստով և մասնատված պետությունից մնացած հատվածի խորհրդայնացմամբ: Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից թուրքերի ծավալումը զսպելու տարտամ ջանքերն ապարդյուն անցան: Եվ այն ամենը, ինչ պատրաստ էին անելու Ազգերի լիգան ու Արևմտյան տերությունները, երկար ճառերն էին ու համակրանքի հավաստիացումները, իսկ երբեմն էլ՝ սեփական ուժերով երկիրը պաշտպանելու անկարողության պատճառով հայերի նկատմամբ հիասթափության արտահայտությունները:

Այսպիսով, մինչև 1920 թ. վերջն ավարտվեց Հայաստանի անկախության փորձը: Հայ ժողովուրդը, չկարողանալով ի մի գալ միասնական մի հայրենիքում, մնաց ցիրուցան Սփյուռքի բազմաթիվ համայնքներում և ուժացման ենթակա:

Սակայն միշտ չէ, որ պատմությունը կանխատեսելի է: Այդ ժամանակներում քչերը կարող էին լրջորեն հավատալ, որ, մինչև քսաներորդ դարի ավարտը, կհայտնվի Հայաստանի անկախացման ևս մեկ հնարավորություն:

ՀՏԴ 94(479.25)

ՄԴ 63.3(5Հ)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՅԱՆԿ	vi
ՆԱԽԱԲԱՆ	vii
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	xvii
1 ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ. ՄԱՆԴԱՏ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ	1
2 ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱՅ-ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	53
3 ՀԱՅ-ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՄԱՐՏԸ	105
4 ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	149
5 ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	209
6 ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՎ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ	277
7 ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻ ԽԱՎԱՐՈՒՄԸ	343
8 ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՆԸ	399
9 ԱՎԱՐՏ. ՄԱՍՆԱՏՈՒՄ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ	437
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ	483
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ	491
ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿ	529

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

1.	«ՈՒՒԼՍՈՆՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» ՆԱԽԱՏԵՍՎԱԾ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ	47
2.	ՁԱՆԳԵՉՈՒՐԻ ՍԱՐՏԸ	80
3.	ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԸ	121
4.	ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ ԳԱՎԱՌԸ	216
5.	ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ, 1920 Թ.	219
6.	ԿԱՐՍԻ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ	290
7.	ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՁԻՆԱԴԱԴԱՐ	331
8.	ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ, ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՎ, 1920-1921 ԹԹ.	469

ՌԻԶԱՐԴ Գ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ IV

Սալի և մանգաղի միջև.
Մասնատում և խորհրդայնացում

Պատվեր՝ 625:

Չափսը՝ 70x100/16: 35.75+0.5 մերդիր տպ. մամուլ:

Տպագրված է «Տիգրան Մեծ» հրատարակչության տպարանում